

CULTUURHISTORISCHE ATLAS LEIDEN

Toelichting bij kaartlagen 1-8

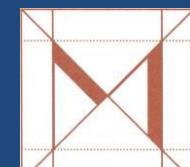
Gemeente Leiden

C O N C E P T

Onderzoek i.o.v. de gemeente Leiden, afd. monumenten en archeologie
Augustus 2013

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

COLOFON

Opdrachtgever

Gemeente Leiden, afd. Monumenten en Archeologie

Analyse en fotografie

drs. CeesJan Frank

drs. Joost van Hest

drs. Miranda Lemmens

Dit is een uitgave van het Monumenten Advies Bureau, Nijmegen, augustus 2013, copyright MAB Nijmegen 2013

MONUMENTEN ADVIES BUREAU

drs. C.J.B.P. Frank

drs. F.A.C. Haans

mw. drs. C.H.J.M. van den Broek

mw. V. Delmee BSc

drs. J.H.J. van Hest

ing. G. Korenberg

mw. drs. M. Lemmens

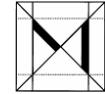
mw. drs. L. Valckx

Bredestraat 1, 6542 SN NIJMEGEN

tel: 024-3786742

fax: 024-3792477

Info@monumentenadviesbureau.nl /Website: www.monumentenadviesbureau.nl

CULTUURHISTORISCHE ATLAS TOELICHTING BIJ DIVERSE KAARTLAGEN

INHOUDSOPGAVE:

INLEIDING 04

1 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 1: STADSONTWIKKELING EN
STADSVERGROTING 06

2 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 2: WEDEROPBOUW 11

3 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 3: OBJECTEN IN DE OPENBARE RUIMTE 16

4 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 4: INDUSTRIEEL ERFGOED 20

5 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 5: RELIGIEUS ERFGOED 27

6 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 7: BOUWHISTORIE BUITEN DE SINGELS 35

GROTE FOTO'S

Kaart Leiden, door Uitgeverij Ten Brink, Arnhem, circa 1930 05 00

Paviljoenhofje, achter de bebouwing aan de Stationsweg 10

Oorlogsmonument aan de Haagse Schouwweg 15

Voormalig bedrijfsgebouw fa. Blok aan de Haarlemmertrekvaart 19

Kerkgebouw aan de Zoeterwoudsesingel 50 26

Voormalig theehuisje aan de Zoeterwoudsesingel 34

INLEIDING

Vanuit de Modernisering Monumentenwet wordt beoogd om cultuurhistorie structureel een plaats te geven binnen bestemmingsplannen. Hiervoor is het noodzakelijk dat cultuurhistorische waarden al in een vroeg stadium van het ruimtelijke proces bekend zijn.

Ook speelt cultuurhistorie steeds vaker een inspirerende rol: zowel in het ontwerpproces van delen van de stad, als voor de historisch geïnteresseerde burger. Kennis over en waardering van het cultuurhistorische erfgoed –nog bestaand, maar ook wat er nu weg is– is om deze redenen noodzakelijk. Daarom ontwikkelt de gemeente Leiden een (digitale) cultuurhistorische atlas.

De atlas bevat verschillende typen kaarten:

1. Informatiekaarten die de (nog aanwezige en reeds verdwenen) cultuurhistorische structuren en objecten weergeven.
2. Waarderingskaarten die een oordeel geven over de cultuurhistorische waarde van de nu nog aanwezige relicten.
3. Beleidskaarten die aan geven hoe de gemeente Leiden omgaat met de nu nog aanwezige relicten.

In 2011 / 2012 is reeds een aantal gemeentebrede kaarten voor de atlas gemaakt. In 2013 is de atlas door Monumenten Advies Bureau, in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau en onder supervisie van de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden aangevuld met een aantal nieuwe kaarten, die deels op basis van bestaande analoge kaarten zijn gedigitaliseerd, deels geheel nieuw zijn samengesteld.

Het betreft de volgende kaartlagen:

- Stadsontwikkeling en stadsvergrotting
- Wederopbouw
- Objecten in de openbare ruimte
- Industrieel erfgoed
- Religieus erfgoed

- Bouwhistorische waarden en verwachtingen van Leiden buiten de singels
- Profielen in de binnenstad

De verschillende kaarten zijn met behulp van bestaand (analoog) kaartmateriaal, oude en nieuwe inventarisatielijsten, historische kaarten en bronnen, én aanvullende veldinventarisaties samengesteld, gedigitaliseerd en van databases voorzien.

Deze rapportage geeft per kaartlaag een korte toelichting op het inventarisatiethema en de gevolgde methodiek.

LEIDEN

SCHAAL 1:20.000

0 100 200 300 400 500 M

LEIDEN

SCHAAL 1:20.000

0 100 200 300 400 500 M.

N

WEGWIJZER,
HOOFDWEGEN DOOR
DE STAD.
..... TRAMWEGEN.

1 WEGWIJZER,
2 POSTKANTOOR,
3 TELEGRAFKANTOOR,
4 O.L.VROUWENKERK,
5 PIETERSKERK,
6 HOOGLK. (ST.PANCRAS),
7 ACADEMIE,
8 STERRENWACHT,
9 WAAG,
10 BURCHT,
11 LAKENHAL,
12 MUSEUMS,
13 SCHOUWBURG,
14 STADSGEHOORZAAL,
15 STANDB. BOERHAAVE,
16 V.D. WERF,
17 DE GUSELAARBANK.

- 1 STADHUIS, POLITIEBUR.
 - 2 POSTKANTOOR.
 - 3 TELEGRAAFKANTOOR.
 - 4 O.L.VROUWENKERK.
 - 5 S. PIETERSKERK.
 - 6 HOOGLK. KERK (ST PANCRAES).
 - 7 ACADEMIE.
 - 8 STERRENWACHT.
 - 9 WAAG.
 - 10 BURCHT.
 - 11 LAKENHAL.
 - 12 MUSEUMS.
 - 13 SCHOUWBURG.
 - 14 STADSGEHOORZAAL.
 - 15 STANDB. BOERHAAVE.
 - 16 " " v.d. WERF.
 - 17 DE GUSELAARBANK.

T WEGWIJZER,
HOOFDWEGEN DOOR
DE STAD.
..... TRAMWEGEN.

1 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 1: STADSONTWIKKELING EN STADSVERGROTING

Introductie

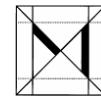
Leiden ontwikkelde zich in aanvang rond de in de eerste helft van de twaalfde eeuw onder het bewind van Graaf Dirk IV gebouwde burcht op het zogenaamde Waardeiland. Het door getijdenstromen sterk beïnvloede gebied was echter al veel vroeger bewoond. In het bijzonder de vruchtbare kreekwallen en oeverwallen van de Rijn en de vele nevengeulen waren geliefde vestigingsplekken¹. In de dertiende en veertiende eeuw groeide Leiden uit tot een kleine stedelijke nederzetting van betekenis. Economisch succes had gunstige gevolgen voor de bevolkingsgroei, zodat steeds weer kleine en grote uitbreidingen noodzakelijk waren. Met de uitleg van 1386 op grondgebied van het naburige Zoeterwoude bereikte de stad de omvang, die ze tot de vroeg in de zeventiende eeuw zou behouden, en die ook bekend is van de oudste stadsplattegronden, zoals die van Jacob van Deventer uit circa 1560². Rondom de stad lagen tuinen, warmoeslanden, akkers en weitjes, maar ook enkele kloosters. Een deel van de percelen viel onder de “stadsvrijheid” en behoorde formeel tot de stad Leiden. Een groot deel van de stadsvrijheid werd in de jaren rond 1611 vergraven voor de nieuwe stadsuitleg aan de noordrand van de stad. De oude Vestgracht werd een singel en de nieuwe stadsuitleg, net als de rest van de stad, werd omgeven door een nieuwe stervormige stadsgracht met daarin prominent aanwezige bolwerken. Na nog twee belangrijke stadsuitbreidingen in 1644 en 1659 kwam de

snelle groei van Leiden langzaam tot stilstand. Tussen 1670 en 1815 daalde het inwonertal dramatisch door allerlei factoren als de achteruitgang van de textielindustrie, oorlogen en pestepidemieën. Veel huizen werden afgebroken en eeuwenlang volstond de ruime jas van de midden zeventiende-eeuwse omwalling. Intensieve voorstadontwikkelingen, zoals die vanaf de late middeleeuwen rond verschillende steden ontstonden, zijn in Leiden niet aanwezig. Wel ontstond kleinschalige lintbebouwing langs de uitvalswegen, dijken, vaarten en rivieren, die in alle windrichtingen uitwaaiieren. De vele moestuinen rond de stad zorgden ervoor dat de groententeelt vanaf de achttiende eeuw een voor Leiden belangrijke economische factor was. Dit werd nog versterkt met het opkomen van de conservenindustrie in de negentiende eeuw.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw trad de stad op grootschalige wijze buiten de singels met de aanleg van tal van grote en kleine woonwijken en bedrijfenterreinen. In de vorige eeuw groeide de stad zelfs buiten de gemeentegrenzen en werden deze pas verlegd nadat hele wijken aan de stad waren toegevoegd. De stad dijde niet alleen als een olievlek in alle windrichtingen uit vanuit het singelgebied, ook de oude uitvalswegen bleken aanleiding voor het ontstaan van kleine, soms incidentele uitbreidingen in het achterland. Het netwerk van uitvalswegen, secundaire verbindingen, oude waterlopen, dijken en kaden is in de steeds maar groeiende stad een onuitwisbaar raamwerk gebleven, dat de afzonderlijke wijken positioneert en structureert. In veel gevallen zijn in weg- en verkavelingsrichtingen, gehandhaafde poldersloten, boerderij- en molenlocaties ook fijnmaziger elementen van het prestedelijke landschap behouden gebleven.

¹ Lammers-Keijsers, 2009, 9.

² Lammers-Keijsers, 2009, 18-19.

De kaart Stadsontwikkeling/-vergrottingen

Deze kaart “Stadsontwikkeling / -vergrottingen” brengt de ontwikkeling van de stedelijke ruimte van Leiden buiten de singels in beeld, ingedeeld naar zes tijdvakken, die elk staan voor een belangrijke fase in de groei van de stad en de gemeente. Tevens laat de kaart de oorspronkelijke gemeentegrenzen zien, de nieuwe grenzen na annexatie van delen van omringende gemeenten in 1896, 1920 en 1966 en de meer recente grenscorrecties van 1984 en 1990.

De periodisering van de stedelijke ruimte buiten de singels is als volgt:

- Voor 1896 (paars). Het betreft de ontwikkeling van de stedelijke ruimte tot aan de eerste grootschalige grenswijziging, waarbij grote delen van de gemeente Oegstgeest en Zoeterwoude aan Leiden werden toegevoegd. Het gaat om ontwikkelingen langs de uitvalswegen, waterlopen en dijken en incidentele bebouwing langs de singels.
- 1896 – 1919 (lichtblauw). Markeert de eerste substantiële stadsuitbreidingen rond 1900, met name in de langs de singels gelegen zones.
- 1920 – 1940 (oranje). De periode van de eerste planmatig aangelegde woonwijken voor arbeiders, middenstanders en welgestelden, met zwaartepunten in noordwest (Raadsherenbuurt, Vogelwijk), noord (Noorderkwartier, De Kooi) en zuid (Tuinstadwijk, Burgemeesterswijk, Rijndijkbuurt).
- 1945 – 1969 (donkergroen). De periode van de schaalvergroting in de Leidse stadsuitbreidingen, grotendeels volgens de Partiële Uitbreidingsplannen van de late jaren veertig. Het betreft uitgestrekte woongebieden met een mix van hoog- en

laagbouw, nieuwe groenvoorzieningen en zones voor bedrijventerreinen: Noord (delen Noorderkwartier), in het zuidoosten de Professorenbuurt, in het zuidwesten de grote buurten Boshuizen, Haagwegkwartier, Fortuinwijk en Gasthuiswijk; in het westen het Morskwartier. Tevens behoort het noordelijke deel van het stationsgebied tot deze fase.

- 1970 – 1989 (lichtgroen). Grootschalige stadsuitbreidingen om te wonen (Merenwijk, Kloosterhof, delen Morskwartier), te werken (Roomburg, De Waard) en te recreëren (Park Cronesteyn) en de Universiteitscampus (Leeuwenhoek).
- 1990 – 2004 (geel). Jonge stadsuitbreidingen in de periferie van de gemeente Leiden (Schenkwijk, Dobbewijk, Roomburg) en langs de Schipholweg ten noordoosten van het station.

De digitale kaart

Iedere tijdsperiode heeft op de kaart een eigen kleur, zodat de gestage groei van de stad in alle windrichtingen “als een olievlek” inzichtelijk wordt gemaakt. Het kaartbeeld is gebaseerd op de kaart “Stedelijke ruimte” bij de uitgave *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, Deel 4, vanaf 1896*. In de nieuwe kaart zijn echter wel correcties, actualiseringen en aanvullingen opgenomen. Zo is ook de lintbebouwing langs de Vliet als element aan de fasering toegevoegd. De lintbebouwing langs de Hoge Morsweg en Rijndijk (Rijn) kon na inventarisatie als deels beduidend ouder dan 1896 worden gedateerd, waarna de datering van de stedelijke ruimte ook is aangepast. Ook andere buurten zijn op basis van hernieuwd onderzoek soms in een andere tijdsperiode geplaatst. Verder is de Stationsbuurt aan de kaart toegevoegd.

Het komt gereeld voor, dat de uitbreidingsvlakken samenvallen met afgeronde wijken of buurten, vaker nog echter bevinden zich binnen wijken of buurten verschillende opeenvolgende ontwikkelingen. Het resultaat van de kaart is dan ook een bonte lappendeken aan vlakken, die staan voor één van de perioden in de stadsontwikkeling. Soms betreft het dus min of meer afgeronde buurten, dan weer delen daarvan. De historische uitvalswegen, veelal parallel aan oude waterlopen en dijken, zijn in het kaartbeeld gemakkelijk te herkennen als al vroeg in de Leidse geschiedenis in gebruik genomen structuren. Langs deze uitvalswegen vinden we in de regel ook de oudste bebouwing buiten het stadshart van Leiden.

Aan ieder vlak is in de database een reeks variabelen toegevoegd. Deze geven informatie over de wijk- en buurtnaam, de datering en een korte beschrijving van het gebied met de belangrijkste stedenbouwkundige en architectonische karakteristieken.

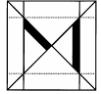
Methodiek

De hoofdbron voor de kaartlaag stadsontwikkeling is dus de bovengenoemde kaart "Stedelijke ruimte". Deze is gecorrigeerd en aangevuld, gedigitaliseerd en gekoppeld aan een database. Correcties en aanvullingen zijn gedaan op basis van een beperkt literatuur- en bronnenonderzoek, als mede op basis van incidenteel veldwerk.

Uitgangspunt voor de samenstelling van de kaart is telkens de periode, waarin het hoofdzakelijk agrarisch gebruikte ommeland van of restruimten in de stad werden getransformeerd tot woon- of werkgebied. In enkele gevallen is daarvan afgeweken, wanneer een eerdere stedelijke ontwikkeling in het recente verleden is vervangen door een volledig nieuwe inrichting en bebouwing (Waardeiland, delen

De Waard, delen Cronesteyn, Stationsbuurt).

Voor wat betreft de periode van de Tweede Wereldoorlog is gebruik gemaakt van de twaalf gebiedsanalyses van "wederopbouwwijken" in Leiden. In de database zijn relevante tekstfragmenten uit de bijbehorende rapportages overgenomen.

Relevante literatuur

Driessen, G.L., *Openbare werken der stad Leiden 1809-1931*, z.p., z.j.

Dröge, J. etc. (red.), *Architectuur en monumentengids Leiden*, Leiden 1996.

Kleibrink, H. en R. Spruit, *Gezicht op Leiden. De zeven singels*, Leiden 1983.

Leverland, B.N., "Leiden buiten de veste II. Stadswijken in aanbouw. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog", in: *Leidsch Jaarboekje*, 73 (1981), 185-204.

Maanen, R.C.J. van (hoofdredactie), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, delen 1 tot en met 4, uitgave van de Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004.

Maanen, R.C.J. van, "Leiden buiten de veste I. 1896-1940", in: *Leids Jaarboekje*, 73 (1981), 157-184.

Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975.

Pollmann, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden-Zeist 2009.

Smit, C., *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de*

regio Leiden, Leidse Historische Reeks, nr.18, Leiden 2006.

Vries, D. de (red.), *Historische plattegronden van Nederlandse steden, deel 7*, Leiden, Alphen aan den Rijn 1997.

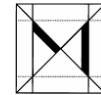
Leiden. Inventarisatie naoorlogs erfgoed. Toelichting en kaarten. Inventarisatie en onderzoek door De Onderste Steen – Nijmegen, in opdracht van de gemeente Leiden, december 2010.

Websites:

www.watwaswaar.nl

Beeldbank Regionaal Archief Leiden

2 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 2: WEDEROPBOUW

Introductie

Deze kaartlaag brengt de waardevolle elementen van de periode van de wederopbouw in beeld. Deze periode bestrijkt de jaren 1945-1970. Het is de tijd van oorlogsherstel en de bouw van grootschalige uitbreidingswijken.

Op 10 en 11 december 1944 werden door de geallieerden bombardementen uitgevoerd op opslagplaatsen van Duitse V-wapens bij het station Leiden en de omgeving van 't Spoortje aan de Herensingel. Er waren tientallen doden te betreuren en een groot aantal gebouwen raakte zwaar beschadigd of werd volledig vernield. De schade in en rond de stationsbuurt was groot: het Academisch Ziekenhuis en het Museum voor Volkenkunde werden getroffen en vele woningen aan de Stationsweg, de Haverzaklaan en omgeving raakten beschadigd. Ook de Morspoortbrug werd geheel vernield. Het bombardement was aanleiding voor een nieuwe visie op het toekomstige bouwen in Leiden. Het grootschalig denken deed zijn intrede in de herstelplannen voor het getroffen stationsgebied en de ideeën die werden ontwikkeld voor omvangrijke nieuwbouw onder meer ten behoeve van de universiteit ten noorden van het station. De vooroorlogse uitbreidingsplannen schoten te kort voor de enorme behoefte aan woningen, die na de oorlog ontstond. De Leidse wederopbouw stond dan ook vooral in het teken van het lenigen van de woningnood. Deze werd door de gemeente in samenwerking met de Leidse woningcorporaties aangepakt. Dat gebeurde niet alleen in en langs de wijkranden van reeds bestaande vooroorlogse wijken en buurten, maar ook in omvangrijke nieuwe stadsuitbreidingen, zoals de locatie Zuid-West. In de periode tot begin 1958 werden maar liefst 1360

nieuwe woningen in dit stadsdeel gebouwd. In deze en andere nieuwe wijken werden allerlei voorzieningen ingericht, zoals scholen, winkels en winkelcentra en kerken. Tevens kwam er ruimte voor bedrijven en recreatieve voorzieningen.

Tot de belangrijkste gebieden, die in Leiden in de periode 1945-1970 gestalte kregen, behoren het Stationskwartier, Leiden Noord, delen van het Houtkwartier, het Morskwartier en de Burgemeesterswijk/Professorenwijk, de Universiteitsstad ten noorden van het station, de wijken Cronesteyn en Meerburg, en in Zuid-West de wijken Boshuizen, Haagwegkwartier, Fortuinwijk en Gasthuiswijk.

De digitale kaart

De kaart is de weerslag van een gemeentebrede inventarisatie, uitgevoerd in 2010, van de nog aanwezige structuren en objecten uit de wederopbouwtijd in een twaalftal (delen van) wijken³. Van iedere wijk is een analoge deelkaart vervaardigd, waarop de waardevolle bebouwingsstructuren, water- en groen en bijzondere objecten zijn weergegeven. Het betreft gecombineerde informatie- en waarderingskaarten. Bij iedere kaart geeft een toelichtende cultuurhistorische analyse inzicht in de ontwikkeling van de wijk, de typering en de waardering zowel op gebieds- als op objectniveau.

In de digitale kaartlaag zijn alle elementen (structuren, objecten, groen

³ Inventarisatie van de wederopbouw, toelichting en waarderingskaarten van de wijken A Stationskwartier, B Leiden Noord, C Houtkwartier, D Leeuwenhoek, E Morskwartier, F1 Cronesteyn, F2 Burgemeesterswijk / Professorenwijk, F3 Meerburg, G Leiden Zuid-West (G1 Boshuizen, G2 Haagwegkwartier, G3 Fortuinwijk, G4 Gasthuiswijk), door De Onderste Steen, Nijmegen, december 2010, in opdracht van de gemeente Leiden.

en water) opgenomen, die in de analyses als hoogwaardig zijn aangeduid. Het gaat om zeer uiteenlopende aspecten, tot stand gekomen in de wederopbouwperiode 1945-1970 in één van de twaalf geïnventariseerde wijken, zoals:

- Belangrijke stedenbouwkundige ensembles en bebouwingsstructuren
- Water (watersingels, vijvers)
- Groen (singels, parken en plantsoenen)
- Bijzondere gebouwde objecten (woningbouw in diverse typen, scholen, kerken, bedrijfs- en kantoorpanden, bruggen)
- Historische wandkunst in buitengevels

Vooralsnog zijn niet in de kaartlaag opgenomen:

- Incidentele waardevolle structuren, gebouwen en objecten buiten de twaalf inventarisatiegebieden (dus ook het centrum)
- Monumentale (wand)kunst in gebouwen
- Reeds gesloopte structuren en gebouwen

De kaartlagen met de objecten in de openbare ruimte, het industrieel erfgoed en het religieuze erfgoed bevatten overigens ook diverse objecten uit de periode van de wederopbouw buiten de twaalf inventarisatiegebieden. Incidenteel zijn in deze themakaartlagen ook objecten opgenomen, die binnen de twaalf inventarisatiegebieden niet als bijzonder waardevol zijn beoordeeld.

Methodiek

De hoofdbron voor de kaartlaag wederopbouw zijn dus de cultuurhistorische gebiedsanalyses en de deelkaarten. Incidenteel zijn nog objecten toegevoegd en zijn andere bronnen (archief, literatuur)

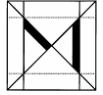
geraadpleegd. Het bureauonderzoek is aangevuld met gericht veldwerk om de aanwezigheid van objecten te verifiëren. Tijdens dit veldwerk zijn nog enkele waardevolle objecten aangetroffen, die in overleg alsnog aan de inventarisatie zijn toegevoegd. Verder is de lijst met de in 2010 geïnventariseerde (en incidenteel in 2013 aangevulde) objecten voorafgaand aan de kartering nog nagezien met het oog op actuele en onafwendbare toekomstige ontwikkelingen.

De kaartlaag wederopbouw bevat dus een overzicht van elementen, structuren, ensembles en gebouwen die vooral een hoge stedenbouwkundige waarde bezitten, en objecten en complexen die (ook) vanuit architectuurhistorisch en/of cultuurhistorisch oogpunt waardevol zijn. In veel gevallen zijn beide waarden in hoge mate aanwezig.

Bij de kartering zijn de bouwkundige eenheden aangehouden, zoals die zijn weergegeven in de onderliggende BAG. Dit komt er op neer, dat grondgebonden geschakelde woningen elk een afzonderlijke ontsluiting via de database hebben. Gebouwen met gezamenlijke portiek- of galerijgangen zijn in samengestelde onderdelen, bijvoorbeeld per portaalingang in de database opgenomen. Zo nodig zijn bij complexen meerdere onderdelen afzonderlijk in de database verwerkt of zijn slechts delen van gebouwen geselecteerd. Deze methode is ook toegepast bij de voorbeelden van monumentale wandkunst, die niet (meer) verbonden zijn aan waardevolle bebouwing.

De database

In de database is informatie opgenomen over het adres en de locatie,

de functie en de naam, de exacte en globale datering en de ontwerper. Ook is een korte karakterisering toegevoegd, zoals geformuleerd in de cultuurhistorische wijkanalyses en een vermelding van de herkomst van de belangrijkste informatiebron. Er is geen nieuwe waardering uitgevoerd en in de database opgenomen.

Relevante literatuur

Dröge, J. etc. (red.), *Architectuur en monumentengids Leiden*, Leiden
1996.

Huijding, P. e.a. (RAP Architectuur Centrum), *Het maken van de stad en haar identiteit. Nulmeting stedenbouw – quick scan Leiden*, z.p. 2010.

Leverland, B.N., “Leiden buiten de veste II. Stadswijken in aanbouw. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog”, in: *Leidsch Jaarboekje*, 73 (1981), 185-204.

Maanen, R.C.J. van (hoofdredactie), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, delen 1 tot en met 4*, uitgave van de Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004.

Pollmann, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden-Zeist 2009.

Smit, C., *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden*, Leidse Historische Reeks, nr.18, Leiden 2006.

Leiden. Inventarisatie naoorlogs erfgoed. Toelichting en kaarten.
Inventarisatie en onderzoek door De Onderste Steen – Nijmegen, in opdracht van de gemeente Leiden, december 2010.

Websites:

www.watwaswaar.nl
Beeldbank Regionaal Archief Leiden

3 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 3: OBJECTEN

Introductie

Deze kaartlaag brengt de objecten in de openbare ruimte in beeld. Het gaat daarbij in principe om objecten van voor 1970. In overleg met het team cultuurhistorie is de onderzoeksthematiek afgebakend tot de volgende typen objecten:

- Aanplakzuilen
- Bijzondere fragmenten en objecten , zoals de muurresten van de Onze Lieve Vrouwekerk en de fabriekstoren in het Ankerpark
- Dijk- en grenspalen
- Fonteinen
- Hekwerken en hekpoorten in de openbare ruimte
- Herinneringsbomen met hekwerken
- Herinneringsmonumenten (bijvoorbeeld ook oorlogsmonumenten)
- Historische bolders
- Historisch straatmeubilair
- Kanonnen
- Kiosken
- Lantaarns (maar niet de historiserende straatverlichting in de binnenstad)
- Pompen (zowel op de openbare weg als op binnenterreinen van bijvoorbeeld hofjes)
- Stadsklokken en bellen, carillons
- Schamppalen
- Standbeelden
- Stenen (rode, blauwe en witte)

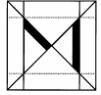
- Urinoirs
- Wachthuisjes
- Zonnewijzers

In deze kaartlaag worden dus vooralsnog niet opgenomen:

- Aan bebouwing gebonden (nagelvaste) beelden en ornamenten, gevelstenen, plaquettes of kunst
- Particuliere hekwerken, stoepen, hekpalen en/of andere erfscheidingen
- Die in de afgelopen decennia geplaatste historiserende gietijzeren straatlantaarns (zowel de vrijstaande als de aan gevels bevestigde exemplaren)
- De bruggen en hun eventuele entourage van hekwerken, balustrades, bedieningshuisjes, remmingswerken en andere aan het object gebonden elementen
- Alle objecten van na 1970, tenzij het gaat om bijvoorbeeld een reconstructie / vernieuwing van een objecten van voor 1970, of na 1970 in het straatbeeld geplaatst oudere objecten
- Put-, riool- en andere deksels, brandkranen

Methodiek

De inventarisatie van deze objecten is in de eerste plaats gebaseerd op bureauonderzoek, dat wil zeggen voornamelijk literatuuronderzoek en het raadplegen van door de gemeente Leiden en anderen samengestelde en aangeleverde inventarisatielijsten met diverse objecttypen. Op internet circuleren bijvoorbeeld verschillende overzichten van kunst en standbeelden in de openbare ruimte in Leiden. Ook de rijks- en gemeentelijke monumentenbeschrijvingen bleken een bron van informatie over de reeds beschermd objecten en

bijvoorbeeld de aanwezigheid van historische waterpompen binnen hofjes en andere gebouwencomplexen.

Het bureauonderzoek is aangevuld met gericht veldwerk om de aanwezigheid van objecten te verifiëren en nog niet geïnventariseerde objecten te traceren, zoals grens- en dijkpalen, schamppalen en de bijzondere objecten als autonoom in de ruimte opgestelde bouwfragmenten en dergelijke.

In de inventarisatie bevinden zich zowel op hun oorspronkelijke plaats behouden gebleven objecten, als elementen, die van een andere locatie in de stad naar de huidige plek zijn geplaatst. In sommige gevallen gaat het daarbij om objecten, die oorspronkelijk niet tot het historisch straatmeubilair worden gerekend, zoals gevelornamenten.

De database

In de database is informatie opgenomen over het adres en de locatie, de functie en de naam, de exacte en globale datering en de ontwerper, voor zover bekend. Ook is een korte karakterisering toegevoegd, een vermelding van de herkomst van de belangrijkste informatiebronnen, de status (rijks- of gemeentelijk monument) en een weergave van de waardenstelling.

Waardering

Alle objecten zijn gewaardeerd volgens de door de gemeente Leiden samengestelde systematiek. Er zijn zes criteria, waaraan wordt getoetst:

- A. Zichtbaarheid / herkenbaarheid
- B. Gaafheid
- C. Authenticiteit

- D. Zeldzaamheid
- E. Representativiteit
- F. Samenhangendheid.

Bij ieder criterium kunnen 1 tot 5 punten worden gescoord, al naar gelang de hoogte van de waarde. De hoogte van de waardering geeft uiteindelijk aan hoe de gemeente in de toekomst met de nu nog aanwezige objecten dient op te gaan.

Relevante literatuur

Driessen, G.L., *Openbare werken der stad Leiden 1809-1931*, z.p., z.j.

Dröge, J. etc. (red.), *Architectuur en monumentengids Leiden*, Leiden
1996.

Pollmann, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden-Zeist 2009.

Leiden. Inventarisatie naoorlogs erfgoed. Toelichting en kaarten.
Inventarisatie en onderzoek door De Onderste Steen – Nijmegen, in opdracht van de gemeente Leiden, december 2010.

Websites:

www.watwaswaar.nl

Beeldbank Regionaal Archief Leiden

4 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 4: INDUSTRIEEL ERFGOED

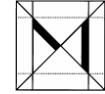
Globale schets van de ontwikkeling van de industrie in Leiden
Leiden ontwikkelde zich in aanvang rond de in de eerste helft van de twaalfde eeuw onder het bewind van Graaf Dirk IV gebouwde burcht op het zogenaamde Waardeiland. Het door getijdenstromen sterk beïnvloede gebied was echter al veel vroeger bewoond. In het bijzonder de vruchtbare kreekwallen en oeverwallen van de Rijn en de vele nevengeulen waren geliefde vestigingsplekken⁴. In de dertiende en veertiende eeuw groeide Leiden uit tot een kleine stedelijke nederzetting van betekenis. Het bewoonde gebied werd rond 1250 zuidwaarts uitgebreid tot de vestinggrachten Rapenburg en Steenschuur. In de smalle straten van de binnenstad hadden diverse ambachtslieden zoals smeden, timmerlieden, wielmakers en kleermakers, kuipers en mandenmakers hun bedrijfjes. Op een aantal plaatsen in de stad waren brouwerijen gevestigd. In diverse andere steden vormde de brouwerij een grote nijverheid, maar in Leiden voerde de lakenindustrie de boventoon. Tussen 1150 en 1400 vond de voornaamste productie van laken plaats in diverse Vlaamse steden, maar na 1400 groeide de lakenindustrie van Leiden uit tot de belangrijkste in Europa.

Eind vijftiende eeuw was de groei uit de Leidse textiel, met name door de Engelse concurrentie. Deze stagnatie zou tot na het Leids ontzet in 1674 voortduren. Veel vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden vestigden zich in Leiden en de oude lakennijverheid werd

⁴ Lammers-Keijsers, 2009, 9.

geïndustrialiseerd. Dit leidde ertoe dat in de loop van de zeventiende eeuw het totale productieproces niet meer binnen één bedrijf plaatsvond maar volgens een strikte taakverdeling, waarbij in stappen halffabricaten werden geproduceerd. Het gehele productieproces stond onder streng toezicht. Hiermee werd een constante hoge kwaliteit van het laken bereikt, waardoor Leids laken zeer gewild was. Een nieuwe tijd van bloei brak aan. In deze periode werd een relatieve uitbreiding van de stad gerealiseerd aan de noordzijde, met de Maresingel als begrenzing en de Langegracht als centrum. In deze uitbreiding werd vooral textielnijverheid gevestigd, maar tot ver in de achttiende eeuw speelde deze industrie een belangrijke rol in de gehele stad. Hiervan getuigen nog de diverse namen van wijken en straten in de binnenstad. De grote neergang van deze industrie begon eind zeventiende- begin achttiende eeuw, toen steeds meer arbeiders in opstand kwamen tegen de slechte arbeidsomstandigheden en lage lonen. Bovendien trokken steeds meer investeerders (laken reders) zich terug uit Leiden om opdrachten te verstrekken aan goedkopere arbeiders op het Brabantse platteland.

Pas in het begin van de negentiende eeuw verbeterde de economische toestand van Leiden. De komst van nieuwe industrieën en nijverheid leidde tot nieuwe ontwikkelingen in de stad. In het noorden en oosten van de stad verrezen vanaf het eerste kwart van de negentiende eeuw diverse grote fabrieken, waaronder textielfabrieken waar met behulp van stoommachines textiel werd geproduceerd. Hoewel de textielfabricage één van de belangrijkste industrieën bleef in Leiden, kwamen ook andere industrieën tot bloei, zoals de conservenindustrie, de meelindustrie, metaalnijverheid, de grafische industrie. Verschillende Leidse bedrijven richtten zich op de bouw en het herstel van schepen (werven). Vooral in het noordoosten van de binnenstad ontstonden

grote fabriekscomplexen. Begin twintigste eeuw openden bovendien het Openbaar Slachthuis aan de Maresingel en het Gemeentelijk energiebedrijf aan de Langegracht haar deuren. De Koninklijke Nederlandse Grofsmederij aan de Zijlsingel had in 1897 al een deel van de productie verplaatst naar het Waardeiland, waar ze rond 1900 een modern ingerichte fabriek opende. Deze ontwikkelingen zorgde ervoor dat eind negentiende eeuw – begin twintigste eeuw het stadsbeeld niet meer alleen bepaald werd door torenspitsen van kerken, maar ook door fabriekschoorstenen. Buiten de singels waren de naar alle windrichtingen uitwaaiende uitvals wegen en de kaden van de vele waterlopen gewilde vestigingsplekken voor industriële bedrijvigheid. De verschillende (restanten van) industriel molens zijn daar nog de getuigen van.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog had nauwelijks effect op de Leidse industrie. Na de bevrijding voerde de textielindustrie nog altijd de boventoon in Leiden, gevolgd door de voedings- en genotsmiddelenindustrie, de metaalindustrie en de grafische industrie. Deze situatie zou tot omstreeks 1970 min of meer onveranderd blijven.

Na de Tweede Wereldoorlog werd in de nieuwe uitbreidingsplannen uiteraard ruimte geschapen voor enkele grote bedrijventerreinen. De ligging aan een rivier of een vaart was niet langer een must, omdat het vervoer via de weg inmiddels een grote vlucht had genomen. De bedrijven werden geconcentreerd op goed bereikbare plekken aan wijk- en stadsranden. Voorbeelden zijn de bedrijventerrein in de Gasthuiswijk, Cronestein (langs de Lammenschansweg) en Roomburg.

De ondergang van verschillende grote fabrieken in Leiden werd in 1955 ingeluid met het faillissement met de gerenommeerde conservenfirma

Tielemans & Dros. Daarna maakten fabrieken steeds meer plaats voor instellingen van dienstverlening en moderne hightechindustrie van bescheiden omvang.

Het laatste grote textielbedrijf, de Leidsche Wolspinnerij, vertrok in 1981 met overheidssubsidie naar Gelderland.

Tot slot

Leiden kent dus een rijk industrieel verleden. In de dicht bebouwde binnenstad, maar ook buiten de singels stonden talloze grote en kleine bedrijven. Veel industriële complexen raakten nauw verweven in het historische stedelijk weefsel. In de loop der jaren veranderde er veel door de komst van nieuwe eigenaars, productiemethoden en bedrijfstakken. Veel gebouwen werden steeds weer aangepast aan de nieuwe eisen en wensen, andere werden gedeeltelijk of geheel vervangen. Soms raakten oude industrielocaties geheel uit beeld door sloop en stadsvernieuwing. Een aantal (delen van) industriële complexen is echter nog steeds aanwezig in de stad en vertelt het verhaal van een nijver Leiden.

De kaart Industrieel erfgoed

Deze kaartlaag brengt de industriële activiteiten in de gebouwde omgeving van de stad Leiden in beeld. Het doel van deze kaartlaag is om inzichtelijk te maken waar historische industriële bebouwing aanwezig is, waar deze aanwezig was en nu enkel nog in (moderne bebouwingen) contour herkenbaar is of waar deze aanwezig was en nu geheel verdwenen is. Hierbij is de aandacht vooral uitgegaan naar de in de negentiende en twintigste eeuw aanwezige industrieën, globaal gesticht vóór 1970 (de einddatum van de wederopbouwperiode). De

grootschalige “industriële” activiteiten in de middeleeuwen en de periode tot aan circa 1800 zijn vooralsnog niet in kaart gebracht, tenzij hiervan substantiële en als zodanig nog herkenbare relictten bewaard zijn gebleven.

Het onderzoeksgebied omvat de binnenstad van Leiden en het gebied buiten de singels. Hier vestigden zich vanaf de negentiende eeuw tal van industrieën en bedrijven, meestal langs de oude uitvals wegen en de kades en dijken van rivierlopen en vaarten. Op verschillende plekken, en dan vooral langs de waterlopen, werd gewerkt in kleine (industriële) bedrijven, in werkplaatsen en op werven. Van de vroege industriële bedrijvigheid uit de periode voor 1850 zijn voornamelijk verschillende molens behouden gebleven. Uit de periode van industrialisatie die volgde zijn eveneens diverse objecten en complexen in Leiden aanwezig, in de binnenstad, maar ook daarbuiten.

Methodiek

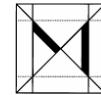
De kaartlaag industrieel erfgoed is samengesteld aan de hand van resultaten van diverse in het verleden uitgevoerde inventarisaties. Het betreft databestanden en studies, die geen van alle een uitputtend karakter hebben. Ze zijn de weerslag van verkennend bronnen- en veldonderzoek, waaraan nog steeds wordt gewerkt. De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) heeft een databestand van industriële complexen in de stad. De informatie is ook verwerkt in een digitaal te raadplegen kaart. Informatie over de industriële complexen is gepubliceerd in het tijdschrift *Stielz*. In het algemeen betreft het (relicten van) nog bestaand industrieel erfgoed. De inventarisatie van STIEL is in de kaartlaag industrieel erfgoed opgenomen. Een waardevolle aanvulling hierop vormt de publicatie *Leids fabrikaat, een stadswandeling langs het industrieel erfgoed*, door de Stichting

Industrieel Erfgoed Leiden. Deze inventarisatie is aangevuld met een studie van Andre publicaties over nog bestaand industrieel erfgoed in Leiden, zoals de publicatie van W. Burgers (*Een wandeling langs twintig monumenten van bedrijf en techniek*) uit 1988. Voor het naoorlogse industrieel erfgoed is onder meer gebruik gemaakt van de publicatie *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden 2009, door T. Pollmann en M. Kruidenier. Het bureauonderzoek is aangevuld met gericht veldwerk om de aanwezigheid van objecten te verifiëren en om de vele (!) nog niet geïnventariseerde objecten te traceren.

Naast de nog bestaande relictten is ook een belangrijke slag geslagen in de inventarisatie van het inmiddels verdwenen industrieel erfgoed in Leiden. Aan de hand van kaartmateriaal en (beknopt) archiefonderzoek zijn vele niet meer bestaande bedrijven en bedrijfslocaties getraceerd, een waardevolle informatiebron voor onderzoek naar de verdere historische ontwikkeling van industrieel Leiden.

Wat betreft het kaartmateriaal is gekozen voor twee relevante momentopnames uit de periode, waarin verder nauwkeurig overzichtsmateriaal ontbreekt: de negentiende eeuw. Het gaat om de Nieuwe kaart der Stad Leyden, door W.J. van Campen uit 1850 en de Kaart der Stad Leiden, eveneens door H.L.A. van Campen, uit 1879. Op deze kaarten vermelde fabrieken zijn in de informatiekaart van het industrieel erfgoed ingetekend.

Een zeer belangrijke bron over de Leidse bedrijvigheid in het verleden is de via internet beschikbare inventarisatie van N. Hollebeek (*Leidse Bronnen*), waarin op basis van geschreven bronnen een overzicht wordt gegeven van Leidse fabrieken in het verleden. Hollebeek baseert zich daarbij onder meer op enkele historische bronnen met overzichtslijsten van in een bepaalde periode aanwezige industrieën in de gemeente

Leiden. Twee belangrijke negentiende-eeuwse bronnen zijn de *Staat van fabrieken over 1852* en de *Nijverheidsstatistiek Struve 1887-1889*, die elk een –overigens niet volledig- beeld geven van de dan in Leiden actieve bedrijven. Voor de twintigste eeuw is het overzicht van de Telefoonondienst van Leiden uit 1915 geraadpleegd, als mede de publicatie Industrie - Leiden - Holland uit 1951.

De resultaten werden verder aangevuld aan de hand van bureauonderzoek, dat wil zeggen literatuuronderzoek en het raadplegen van door de gemeente Leiden en anderen samengestelde en aangeleverde inventarisatielijsten met diverse objecttypen. Een verrassende bron bleek de Inventarisatielijst voorontwerp Bestemmingsplan Binnenstad II, overzicht HBB-bronnen uit de jaren 1980, waarin lange lijsten met in het verleden en thans nog aanwezige Leidse bedrijven zijn opgenomen, in relatie tot mogelijke vervuilingen in de bodem.

Ook de rijks- en gemeentelijke monumentenbeschrijvingen bleken een bron van informatie over de reeds beschermd objecten en websites als www.watwaswaar.nl leverden belangrijke informatie op.

De in bronnen, inventarisatielijsten en literatuur genoemde bedrijven zijn zoveel mogelijk in het veld of via googlestreetview gecheckt. Het bureauonderzoek is aangevuld met gericht veldwerk om de aanwezigheid van objecten te verifiëren en nog niet geïnventariseerde objecten te traceren.

De inventarisatie is, door de vele bronnen, maar vooral door de complexe industriële geschiedenis van Leiden niet volledig. Vooral nog zijn ruim 300 items geïnventariseerd. Op termijn kan de lijst worden aangevuld met informatie, die vanuit werkgroepen, onderzoekers of STIEL wordt aangedragen.

Afbakening begrip industrieel erfgoed

Samen met de medewerkers van de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden is het begrip industrieel erfgoed in het kader van de betreffende kaartlaag in de cultuurhistorische atlas van een voorlopige definitie voorzien. Reden hiervoor is dat sommige categorieën reeds in kaart zijn gebracht (bijvoorbeeld de Leidse bruggen) en de beperkt beschikbare uren. STIEL en Hollebeek hanteren een bredere invalshoek, waarbij (zoals veelal gebruikelijk) ook nutsvoorzieningen en infrastructuur tot het begrip worden gerekend. STIEL heeft ook winkelpanden in hun inventarisatie opgenomen. Voor de cultuurhistorische atlas is vooralsnog uitgegaan van particuliere of gemeentelijke industriële ondernemingen, die produceerden voor de markt en waarvoor in principe speciaal voor dat doel opgerichte panden (fabrieken, werkplaatsen) werden gebruikt. Huisgebonden nijverheid is dus niet geïnventariseerd, tenzij er nog duidelijk aantoonbare relicten van over zijn met een industrieel karakter, bijvoorbeeld een werkplaats met bovenliggende magazijn of een pakhuis, speciaal voor dat doel opgetrokken.

De database

In de database is informatie opgenomen over het adres en de locatie, de functie en de naam, de exacte en globale datering en de ontwerper, voor zover bekend. Ook is aangegeven of een object of complex nog (zichtbaar) bestaat. Veder is een korte karakterisering toegevoegd, een vermelding van de herkomst van de belangrijkste informatiebronnen, de status (rijks- of gemeentelijk monument) en een weergave van de waardenstelling. Alle opgenomen objecten hebben een duidelijke industriële functie; gebouwen met enkel een winkelfunctie zijn niet in deze database vermeld. Hetzelfde geldt voor gebouwen, die uit niet

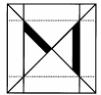
meer bestonden dan een kleinschalige werkplaats of magazijn. Ook de nog maar beperkt in kaart gebrachte “industriële” bedrijvigheid, veelal aan huis, in de Leidse binnenstad voor 1800, is niet in de database opgenomen.

Waardering

Alle objecten zijn gewaardeerd volgens de door de gemeente Leiden samengestelde systematiek. Er zijn zes criteria, waaraan wordt getoetst:

- A. Zichtbaarheid / herkenbaarheid
- B. Gaafheid
- C. Authenticiteit
- D. Zeldzaamheid
- E. Representativiteit
- F. Samenhangendheid.

Bij ieder criterium kunnen 1 tot 5 punten worden gescoord, al naar gelang de hoogte van de waarde. De hoogte van de waardering geeft uiteindelijk aan hoe de gemeente in de toekomst met de nu nog aanwezige objecten dient om te gaan.

Relevante literatuur / bronnen

Driessen, G.L., *Openbare werken der stad Leiden 1809-1931*, z.p., z.j.

Dröge, J. etc. (red.), *Architectuur en monumentengids Leiden*, Leiden 1996.

Industrie - Leiden - Holland (1951)

Inventarisatielijst voorontwerp Bestemmingsplan Binnenstad II, overzicht HBB-bronnen

Kaart der Stad Leiden, door H.L.A. van Campen, 1879

Leiden. Inventarisatie naoorlogs erfgoed. Toelichting en kaarten.
Inventarisatie en onderzoek door De Onderste Steen – Nijmegen, in opdracht van de gemeente Leiden, december 2010.

Leverland, B.N., “Leiden buiten de veste II. Stadswijken in aanbouw. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog”, in: *Leidsch Jaarboekje*, 73 (1981), 185-204.

Maanen, R.C.J. van (hoofdredactie), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, delen 1 tot en met 4*, uitgave van de Stichting Geschiedschrijving Leiden, 2004.

Nieuwe kaart der Stad Leyden, door W.J. van Campen, 1850

Nijverheidsstatistiek Struve en Bekaar 1887-1889

Pollmann, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden-Zeist 2009.

Telefoonlijst: Leiden: 1915

Staat van fabrieken over 1852, geciteerd door H.A.C. Branderhorst

Diverse redenevende omschrijvingen gemeentelijke en rijksmonumenten

Websites:

www.watwaswaar.nl

www.stiel-leiden.nl

Beeldbank Regionaal Archief Leiden

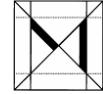
www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Hollebeek.nl

Cronesteinlaan

13-3N-FR

5 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 5: RELIGIEUS ERFGOED

Introductie

Religieus erfgoed is er in Leiden in alle soorten en maten. Het is de weerslag van de lange en boeiende geschiedenis van de Leidenaren en hun geloof.

In de vroege middeleeuwen zijn de kerk- en kloosterbouw in het algemeen uitgangspunt voor het ontstaan van kleine en middelgrote woongemeenschappen. Parallel met de groei en bloei van steden werden de veelal kleine kerkjes vervangen door grotere romaanse bouwwerken in romaanse stijl. In de hoge en late middeleeuwen kwamen er imposante gotische stadskerken voor in de plaats.

Door de reformatie in de 16de eeuw ging de leer van Calvijn in Nederland de boventoon voeren en begon voor het katholieke volksdeel de periode van schuil- en schuurkerken. De middeleeuwse kerken werden overgenomen voor de protestantse godsdienstoeferingen. Verder kwamen er nieuwe kerkgebouwen, waarbij de reformatorische kijk op de liturgie het uitgangspunt vormde (centraalbouw).

Nadat de Fransen op het einde van de 18de eeuw de Republiek waren binnengevallen kwam een einde aan de achtergestelde positie van het katholieke volksdeel. Veel kerkgebouwen werden teruggegeven, en nieuwe godshuizen werden gebouwd. Dit is de periode van de neoclassicistische waterstaatskerken. Na het herstel van de bischoppelijke hiërarchie in 1853 nam de neogotiek een grote vlucht, met architecten als P.J.H. Cuypers en Alfred Tepe.

Dat het protestantse volksdeel vooral tijdens de 19de eeuw maar ook in de 20ste steeds meer verdeeld raakte in afsplitsingen en kleine kerkgenootschappen, leidde er toe dat het Nederlandse kerkenlandschap door een bont palet van geloofsrichtingen met

bijbehorende kerkjes bepaald ging worden.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog zou de op de middeleeuwen terug te voeren traditie in de kerkbouw een doorslaggevende rol blijven spelen. Maar er werd ook geëxperimenteerd met nieuwe grote overspanningen, koepelruimtes en modern-expressieve ontwerpen. Direct na de oorlog overheerde het traditionalisme van de Delftse School en het gedachtegoed van de Bossche School, met veelal basilicale kerken.

Omdat in de modernistische stedenbouw veel aandacht werd besteed aan de wijkgedachte ofwel het gemeenschapsgevoel, worden in de jaren 1960 de zogenoemde wijkkerken belangrijk. Vooral de protestantse kerkbouw maar ook nieuwe katholieke kerken worden dan gekenmerkt door een combinatie van kerkzaal en ontmoetingsruimtes voor jongeren en werkgroepen.

Leiden

In het begin van de 12de eeuw liet graaf Floris II een grafelijk hof bouwen, met een aan Sint-Pieter gewijde kapel (1121). De kapel vormt de oorsprong van de huidige Pieterskerk, waarvan de bouw begon in 1391. Verder werden in Leiden nog twee stadskerken gesticht: de Sint-Pancras of Hooglandse kerk (1314) en de O.L.Vrouwekerk (rond 1330). In de loop van de middeleeuwen ontwikkelden deze drie godshuizen zich van bescheiden kerkjes tot imposante bouwwerken in gotische stijl.

Tegelijk telde de stad een groot aantal kloosters en religieuze instellingen, deels buiten de muren, in de zogenoemde Leidse vrijheid. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: het Agnietenklooster, Sinte Aechtenklooster en het Cellebroedersklooster. Verder waren er nog enkele begijnhoven, maar bijvoorbeeld ook een nauw aan de kerk verbonden commanderij van de ridders van de Duitse Orde. De diverse

kloosterkapellen werden evenzeer als de stadskerken gekenmerkt door een gotische vormgeving, vaak met een rijke inventaris.

De calvinistische reformatie maakte een einde aan de kloosters, waarvan de gebouwen in handen kwamen van de stad en een andere functie kregen. Zo ging het Witte Nonnenklooster deel uitmaken van de in 1574-1575 opgerichte universiteit. De grote stadskerken werden door de protestanten in gebruik genomen. Voor de katholieken leidde dit tot de oprichting van schuilkerken. De uitoefening van de katholieke eredienst werd er gedoogd, maar was aan allerlei beperkingen onderworpen. Ze waren verspreid over de stad in diverse huizen te vinden, bijvoorbeeld in het huis De Kachel aan de Hogewoerd. Verder hadden ook de Doopsgezinden en Lutheranen schuilkerken (Pieterskerkstraat, Hooglandse Kerkgracht).

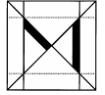
Een nieuw gebouwde protestantse kerk uit de 17de eeuw is de Marekerk aan de Lange Mare, een ontwerp van Arent van 's-Gravesande. Hij schip een achtzijdige classicistische centraalbouw, door het ongehinderde zicht op de kansel bij uitstek geschikt voor de protestantse eredienst. Uit 1762 dateert de synagoge aan het Levendaal, die een huissynagoge uit 1731 verving.

Toen de diverse religies vanaf de late 18de eeuw, in de Franse tijd, weer gelijke rechten kregen, zijn ook in Leiden enkele katholieke waterstaatskerken gebouwd. Een bewaard gebleven voorbeeld is de Hartebrugkerk uit 1836, met haar neoclassicistische zuilenfront. Het interieur heeft een tongewelf en hoge Korintische zuilen. In het kielzog van de katholieke emancipatie vestigden zich opnieuw religieuzen in de stad, onder meer werkzaam in het onderwijs en de ziekenzorg. Vanaf 1909 kwam in de binnenstad het grote complex van het r.k. Sint-Elisabethziekenhuis tot stand, gecombineerd met een kapel. Een voorbeeld van een katholieke onderwijsinstelling is het in oorsprong

door Franciscanen geleide Sint-Bonaventuracollege (Mariënpoelstraat). School en kapel dateren uit 1933.

De vernieuwing in de 20ste-eeuwse kerkarchitectuur blijkt in Leiden uit voorbeelden als de r.k. Sint-Petruskerk aan de Lammenschansweg. Architect A.J. Kropholler schip hier in 1935 een in forse baksteen opgetrokken gebouw, met een voor de nieuwe ontwikkelingen karakteristiek breed schip. De kerk werd stedenbouwkundig ingevoegd binnen het ontwerp van de in dezelfde periode tot stand gekomen Professorenwijk.

Tot de moderne naoorlogse voorbeelden behoren kerken als die van het Apostolisch Genootschap uit 1960 (Sumatrastraat), de Antonius van Paduakerk uit 1965 (Boshuizerlaan), en de voormalige Petrakerk aan de Surinamestraat (1960). Het gaat hier om zaalkerken met nevenruimtes, waarbij op een expressieve manier met baksteen en beton is omgegaan. De Petrakerk is tegenwoordig in gebruik als moskee. Vanaf de late 20ste eeuw nemen in het kerkenlandschap steeds meer islamitische gemeenschappen een plek in, parallel aan de landelijke ontwikkelingen.

De kaart religieus erfgoed

Deze kaartlaag brengt het religieuze erfgoed in beeld. Het gaat daarbij in principe om objecten van voor 1970, met slechts een enkel object van jongere datum. In overleg met het team cultuurhistorie is de onderzoeksthematiek afgebakend tot de volgende typen objecten:

- Kerken (parochie, protestants, schuil)
- Kapellen (gestichts-, kerkhof-, school-, hofjeskapellen, etc.)
- Kloosters
- Catechisatieruimten
- Kloosterterreinen en begijnhoven

Zowel nog aanwezige als uit het stadsbeeld verdwenen objecten en complexen zijn in de inventarisatie opgenomen.

In deze kaartlaag worden dus vooralsnog niet opgenomen:

- Vanuit religieuze instellingen gestichte scholen, woningbouwcomplexen en andersoortige bebouwing, uitgezonderd de eventueel bijbehorende kapellen.
- Aan bebouwing gebonden (nagelvaste) beelden en ornamenten, gevelstenen, plaquettes of kunst met een religieus thema.
- Historische begraafplaatsen met een confessionele achtergrond.
- Alle objecten van na 1970, tenzij van uitzonderlijke betekenis voor Leiden.

Methodiek

De inventarisatie van deze objecten is in de eerste plaats gebaseerd op bureauonderzoek, dat wil zeggen voornamelijk literatuuronderzoek en het raadplegen van door de gemeente Leiden en anderen samengestelde en aangeleverde inventarisatielijsten met diverse objecttypen. Ook de rijks- en gemeentelijke monumentenbeschrijvingen bleken een bron van informatie over de reeds beschermd objecten. Een belangrijke bron was de uitgebreide studie van H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975, met name voor de kloosterstichtingen in de middeleeuwen. Een waardevolle aanvulling hierop vormden diverse wetenschappelijke artikelen die in het *Leids Jaarboekje* zijn gepubliceerd. Ze geven onder meer gedetailleerde informatie over de precieze locatie en verschijningsvorm van de prereformatorische kloostergebouwen. Ook de *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* zijn geraadpleegd. Verder is gebruik gemaakt van het in 2004 door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg in het kader van de reeks *Monumenten in Nederland* uitgegeven deel over de Zuid-Hollandse monumenten, waarin Leiden uitgebreid aan bod komt. De voorganger hiervan, deel VII (Zuid-Holland) in de reeks van *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* uit 1944, was eveneens een waardevolle informatiebron. Ook diverse websites, onder meer van het Regionaal Archief Leiden, leverden een schat aan informatie op. Over de prereformatorische kloosters in Leiden en de vrijheid, maar bijvoorbeeld ook over de Leidse begijnhoven zijn op de website van het archief kleine monografieën te raadplegen (archievenoverzicht). Een enkel Leids hofje had de

beschikking over een eigen kapel. De informatie daarover is met name geput uit I. Leermakers en W. Donkersloot, *Wonen om Gods wille in Leidse Hofjes*, Leiden 2007.

Jongere stichtingen van inmiddels al weer uit het stadsbeeld verdwenen kerkgebouwen uit bijvoorbeeld de achttiende en negentiende eeuw zijn ook via negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse stadsplattegronden getraceerd. Voor de naoorlogse kerkbouw is onder meer gebruik gemaakt van de publicatie *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden 2009, door T. Pollmann en M. Kruidenier. Verder leverde de website Reliwiki de benodigde basisinformatie, over de jongere kerkbouw maar ook over oudere kerken en kapellen. Reliwiki vormt een database met basisgegevens over het totale bestand aan Nederlandse kerken en kapellen. Het bureauonderzoek is aangevuld met gericht veldwerk om de aanwezigheid van objecten te verifiëren en nog niet geïnventariseerde objecten te traceren.

In de inventarisatie bevinden zich zowel op hun oorspronkelijke plaats behouden gebleven objecten en complexen, als gebouwen en complexen die niet meer in het stadsbeeld aanwezig zijn. Het gaat daarbij niet alleen om bijvoorbeeld na de middeleeuwen verdwenen kloosters en kloosterterreinen, maar ook om in de negentiende en twintigste eeuw gesloopte kerkelijke gebouwen. Zo verdwenen in die periode de katholieke schuilkerken die verspreid in de Leidse binnenstad aanwezig waren. Van een voorbeeld als de schuilkerk die zich vanaf 1677 in het huis De Kachel op de hoek van de Hogewoerd bevond, verdwenen de restanten (voorzover die nog aanwezig waren) bij de sloop van dit pand voor de verbreding van de Sint Jorissteeg in 1972. De locatie van deze elementen is zoveel mogelijk aan de hand van

betrouwbaar bronnenmateriaal en historische kaarten benaderd, maar in de meeste gevallen konden exacte locatiegegevens niet meer worden achterhaald. Interessant in dit opzicht was *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart*, van Y.M.J. Lammers-Keijzers uit 2009. Een bijzondere categorie zijn de kloostergebouwen of restanten van kloosters die bij de Reformatie hun functie verloren, en deel uitmaken van latere complexen. Zo is het Academiegebouw van de Leidse Universiteit aan het Rapenburg gevestigd in de kapel van het vroegere Witte Nonnenklooster. Ook op andere locaties in de binnenstad gaan kloosterrestanten schuil achter de latere gevels en bebouwing. Van de kapel van het vroegere Faliede of Groote Begijnhof bleven gevelrestanten onder de gepleisterde afwerking van de latere universiteitsbibliotheek behouden (Rapenburg).

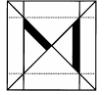
De database

In de database is informatie opgenomen over het adres en de locatie, de functie en de naam, de exacte en globale datering en de ontwerper, voor zover bekend. Ook is aangegeven of een object of complex nog (zichtbaar) bestaat. Verder is een korte karakterisering toegevoegd, een vermelding van de herkomst van de belangrijkste informatiebronnen, de status (rijks- of gemeentelijk monument) en een weergave van de waardenstelling.

Waardering

Alle objecten zijn gewaardeerd volgens de door de gemeente Leiden samengestelde systematiek. Er zijn zes criteria, waaraan wordt getoetst:

- A. Zichtbaarheid / herkenbaarheid
- B. Gaafheid

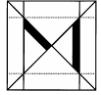

- C. Authenticiteit
- D. Zeldzaamheid
- E. Representativiteit
- F. Samenhangendheid.

Bij ieder criterium kunnen 1 tot 5 punten worden gescoord, al naar gelang de hoogte van de waarde. De hoogte van de waardering geeft uiteindelijk aan hoe de gemeente in de toekomst met de nu nog aanwezige objecten dient om te gaan.

Relevante literatuur

- Bangs, J.D., The Leiden Pieterskerk west end 1512-1637. Aspects of rebuilding and change, in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 84-1, 1985 (1), p. 1-16
- Berg. B. van den, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992
- Boon, A.L. e.a., *Leiden. Pieterskerk*, Leiden 1997
- Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* (diverse uitgaven 1873-1933, vanaf 1933 voortgezet als *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*)
- Castenmiller, M, "Het dagelijks leven in een middeleeuws klooster", in: *Leids Jaarboekje*, 1981, 73e deel, 27-38
- Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland: van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002
- Hartog, E. den, J. Vreeman e.a. (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, Zwolle 2011
- Kuile, E.H. ter, De provincie Zuidholland, in: *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* (deel VII), 's-Gravenhage 1944
- Lammers-Keijsers, Y.M.J., *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart*, Leiden 2009
- Leermakers, I. en Welling, F., *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*, Leiden 2001
- Leermakers I. en W. Donkersloot, *Wonen om Gods wille in Leidse Hofjes*, Leiden 2007
- Leverland, B.N., *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie*, Hilversum 2000
- Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975
- Overvoorde, J.C., Het hof en de kapel van Jeruzalem, gesticht in 1467, in; *Leids Jaarboekje* 1904, p. 40-65
- Overvoorde, J.C., De St. Pancraskerk te Leiden, in: *Leids Jaarboekje* 1917
- Ozinga, M.D., *De Protestantsche Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd*, 1929
- Ozinga, M.D., *Protestantse kerken hier te lande gesticht 1596-1793*, Amsterdam 1959
- Pollmann, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en Stedenbouw 1940-1965*, Leiden 2009
- Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972
- Verbij-Schilling, J., Kerk en cultuur, in: *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad – tot 1574*, Leiden 2002
- Scheffer, C. en A.F.J. Niemeijer, *Architectuur en stedebouw in Zuid-Holland 1850-1945*, Zwolle/Zeist 1996
- Steensma, Regn. en C.A. van Swigchem (red.), *Honderdvijftig jaar*

gereformeerde kerkbouw, Kampen 1986

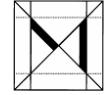
Stenvert, R. e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zeist/Zwolle
2004 (Leiden p. 301 e.v.)

Swigchem, C.A. , T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het
Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage/Zeist
1984

Terwen, J.J., De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden, in:
Opus Musivum, Assen 1964

Vries, D.J. de, en A. Reinstra, Leiden Pieterskerk, in: *Bulletin Koninklijke
Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 95-4, 1996, p. 131

6 TOELICHTING BIJ KAARTLAAG 7: BOUWHISTORIE

Introductie

Deze kaartlaag brengt de bouwhistorische verwachting van de gebouwde omgeving buiten de singels van Leiden (de binnenstad) in beeld. Daarmee wordt aangesloten op de uitgebreide inventarisatie van de bouwhistorische waarden in de Leidse binnenstad, die enige jaren geleden heeft geleid tot de vaststelling van de “bouwhistorische verwachtingskaart”. Hierop is inzichtelijk gemaakt waar men in de binnenstad belangrijke historische resten van voor circa 1850 kan verwachten en welke gebouwen of delen en interieurelementen van die gebouwen (waarschijnlijk) nog aanmerkelijke cultuurhistorische informatie bevatten uit de periode voor het midden van de 19de eeuw. Er wordt overzichtelijk weergegeven waar gebouwen met bekende bouwhistorische waarden zijn gelegen, waar gebouwen met deze waarden kunnen worden verwacht en waar hoogstaarschijnlijk geen bouwhistorische waarden (meer) aanwezig zijn. Het doel van de kaart is om inzichtelijk te maken welke delen van de binnenstad een hoge bouwhistorische waarde hebben en in welke delen van de binnenstad bij bouw- of sloopplannen dus rekening gehouden moet worden met de historische structuur en oude (onderdelen van) gebouwen. Anderzijds maakt de kaart ook duidelijk waar de bouwhistorische waarden gering zijn en waar dus grotere mogelijkheden liggen voor verbouwing, sloop en nieuwbouw.

Buiten de singels

Ook buiten de binnenstad van Leiden bevinden zich gebouwen, die al voor 1850 bestonden. Hoewel wonen en werken in die periode sterk waren geconcentreerd binnen de Leidse singels en het gebied

daarbuiten relatief leeg en onbebouwd was, bevond zich ook daar sporadisch bebouwing. Er waren bebouwingsconcentraties langs de oude uitvalswegen en langs de kades en dijken van rivierlopen en vaarten. In de uitgestrekte tuinderijen, moes- en siertuinen die de stad omgaven waren op veel plaatsen boerewoningen, schuren, stallen en theekoepels gebouwd. Hier en der vond men ook grotere boerderijen, zoals bijvoorbeeld langs de Vliet. Ook waren er diverse buitens met de bijbehorende landhuizen en bijgebouwen. Ten noordwesten van de stad lag het 17de-eeuwse pesthuis, later omgevormd tot gevangenis. Vervolgens werd op verschillende plekken, en dan vooral langs de waterlopen, gewerkt in kleine (industriële) bedrijven, in werkplaatsen en op werven. Van die vroege industriële bedrijvigheid uit de periode voor 1850 zijn voornamelijk verschillende molens behouden gebleven.

Methodiek

De bouwhistorische verwachtingskaart van de binnenstad is samengesteld aan de hand van een methode die primair uitgaat van de plattegrondstructuur van percelen en zogenaamde bouwmassa's, en pas in tweede instantie van de uiterlijke verschijningsvorm van panden. Een belangrijke bouwsteen is het reeds uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek dat van een aantal panden heeft vastgesteld welke bouwhistorische waarden er aanwezig zijn. De tweede bouwsteen is een analyse van de huidige en de historische perceelsgrenzen. Als een gebouw (grotendeels) de historische perceelsgrenzen volgt, bestaat er flinke kans dat het nog oude bouwmuren bevat en andere historische bouwelementen. De kadastrale kaart van 1832 en de gedetailleerde kaart van de binnenstad uit 1850, gemaakt door landmeter W.J. van Campen zijn hiervoor vrij betrouwbare bronnen. Voor de zeer compact gebouwde binnenstad is deze methode heel relevant, zeker omdat

grootschalige wijzigingen en structuurvernieuwingen in de periode voor 1850 zeldzaam waren. Vóór 1850 is er eigenlijk eeuwenlang relatief weinig veranderd in de structuur van de stad, behalve dan dat deze werd uitgebreid en verdicht.

De derde bouwsteen van de bouwhistorische verwachtingskaart is het bestuderen van de gebouwen vanaf de buitenzijde. Op grond van het beeld van de bebouwing, voor zover zichtbaar vanaf de openbare weg en via (historische) luchtfoto's, is de bebouwing op de percelen van voor 1850 ingedeeld in de klassen *aanwijzingen voor waarden en onbekende waarden*.

Het gebied rondom de binnenstad van Leiden is na 1850 ingrijpend veranderd. De stad breidde zich vanaf de late 19de eeuw, vooral na de confiscatie van delen van de omliggende gemeenten, snel uit, wat resulteerde in de aanleg van nieuwe woonbuurten voor welgestelden, middenstanders en arbeiders en industrieterreinen. Nieuwe infrastructuur doorsneed de oude en functies, die eeuwenlang het beeld hadden bepaald verdwenen van de kaart. Zo maakten de tuinderijen, siertuinen, akkers, weiden en de buitens plaats voor de verstedelijking. Hierbij ging ook een belangrijk deel van de historische verkavelingsstructuren verloren. Desondanks bleven wel allerlei historisch elementen als uitvalswegen, oude waterwegen en fragmenten van verkavelingen behouden.

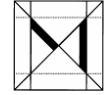
De sterke veranderingen na 1850 zijn er de reden van, dat de vergelijking van historische en hedendaagse perceelsstructuren wat minder relevant is voor de tracing van gebouwen met een mogelijke bouwhistorische verwachtingswaarde. Hoewel sommige gebouwen nog wel degelijk in bescheiden samenhangende historische structuren bewaard zijn gebleven (Schelpenkade!), zijn vele ook uit de oorspronkelijke context los geraakt. Ze bestaan nog wel, maar de

perceelsstructuren van voor 1850 zijn opgegeven. Andersom zijn relicten van de perceelsstructuren herkenbaar gebleven, maar is er geen samenhang meer met de later vernieuwde of pas toegevoegde bebouwingsstructuren.

Bronkaarten

Ook bij de inventarisatie van de panden met een bouwhistorische verwachtingswaarde buiten het centrum van Leiden zijn de kaarten van 1832 en 1850 een belangrijke bron. De kadastrale minuut van 1832 is daarbij een beter instrument omdat zij het gehele tegenwoordige gebied van de Leiden bestrijkt. De kaart van 1850 geeft alleen van de langs de singels gelegen gebieden een indruk. Om de inventarisatie een eenduidig karakter te geven is de kadastrale minuut als ijkpunt genomen. Daarom is de datumgrens op circa 1830 gelegd. Locaties die op de kaarten van 1832 waren bebouwd zijn in het veld en aan de hand van historisch bronnenmateriaal gecheckt. Incidenteel is ter controle ook de kaart van Van Campen uit 1850 geraadpleegd. Andersom zijn in het veld als mogelijk bouwhistorisch interessante gebouwen vergeleken met het kaartmateriaal. De weergave van de objecten op de historische kaarten laat echter nog al eens te wensen over. Soms zijn bebouwingsvlakken niet accuraat van vorm of heel globaal aangegeven, bijvoorbeeld als een smalle strook langs de voorste perceelsgrens. Het al dan niet bebouwd zijn van een kavelgedeelte was dan ook leidend in het onderzoek.

In het veld is meestal geconstateerd dat de voor 1830-1850 reeds bebouwde locaties sindsdien ingrijpend zijn getransformeerd, waarbij oude perceleringen verdwenen, rooilijnen werden aangepast, straten verlegd en bouwblokken volledig nieuw (en soms met afwijkende posities) werden opgezet. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de

grootschalige complexmatige volks- en middenstandswoningbouw vanaf de late 19de eeuw, maar ook bij de vele (geschakelde) villa's langs de singels. Op enkele plaatsen werden oude elementen in de nieuwe structuur opgenomen, zoals theekoepels / tuinhuizen, die hier en daar langs de singels en op achterterreinen nog zichtbaar zijn en incidenteel in jongere gevelwanden opgenomen oudere huizen (Marisstraat, Witte Rozenstraat, Morsweg, Haagweg). Meestal gaat het hier om oude wegenstructuren, die in de nieuwe uitbreidingen werden opgenomen, zoals ook de historische uitvalswegen. De vele vaarten en rivierlopen met hun kades en dijken waren relatief vroeg in beeld als vestigingslocatie, een combinatie van voldoende neringmogelijkheden en droge voeten. We zien dit ook op de historische kaarten, die juist hier in de eerste helft van de 19de eeuw al substantiële bebouwingsconcentraties laten zien. Het zijn interessante locaties voor de bouwhistorische verwachtingskaart (Maredijk, Lage Rijndijk, Hoge Rijndijk, Utrechtse Jaagpad, Schelpenkade, Hoge Morsweg, Rijndijk). Anders dan de bouwhistorische verwachtingskaart van de binnenstad geeft die van het voormalige buitengebied niet aan welke perceelsgrenzen in de huidige verkaveling nog terug gaan op de situatie, die in de plattegronden van 1850 en 1832 is vastgelegd. De historische perceelsgrenzen vormen in de Cultuurhistorische Atlas een eigen kaartlaag. In de kaart wordt wel aangegeven welke gebouwen waardevolle bouwkundige onderdelen bevatten of in welke de kans bestaat dat er zulke onderdelen aanwezig zijn. Ook geeft de kaart aan in welke gebouwen al bouwhistorisch onderzoek is gedaan of waarvan de bouwhistorische waarden op een andere manier met zekerheid zijn vastgesteld. In de kaart is niet specifiek aangegeven, welke gebouwen geen bouwhistorische waarde bezitten. In principe betreft dit alle niet gemarkeerde gebouwen.

Overigens dient hier te worden opgemerkt, dat ook na 1850 gebouwde objecten een bouwhistorische waarde kunnen bezitten, zoals bijvoorbeeld bedrijfsgebouwen en kerkelijke gebouwen met bijzondere constructieve elementen. Net als voor de binnenstad is de leeftijdsgrens (voorlopig) gesteld op 1850.

De bouwhistorische verwachtingskaart

De bouwhistorische verwachtingskaart heeft de huidige basiskaart van de gemeente Leiden als ondergrond. Via gekleurde vlakken zijn de verschillende waarden van de bebouwing weergegeven. Recente losse bijgebouwen zijn niet ingekleurd. Bij grotere percelen met complexmatige bebouwing (bijvoorbeeld de buitenplaatsen) is onderscheid gemaakt tussen verschillende bouwdelen, als daar op grond van het veld- en kaartonderzoek aanleiding toe was. De verschillende waarden zijn enerzijds vastgesteld op basis van de mate waarin de toestand van vóór 1850 is terug te vinden op een perceel of in een bouwmassa. Aan de andere kant is rekening gehouden met reeds vorhanden bouwhistorische documentaties en / of indicaties van bouwhistorische waarden, die in het veld te zien zijn of aan de hand van (lucht)foto's kunnen worden vastgesteld.

De verschillende kleuren staan voor de volgende waarden:

Rood: bouwmassa's op percelen, die nog in sterke mate overeenkomen met percelen of (en vooral) bouwmassa's voor 1850 of 1832, met aangetoonde bouwhistorische waarde.

Roze: bouwmassa's op percelen, die nog in sterke mate overeenkomen met de percelen of (en vooral) bouwmassa's van voor 1850, met sterke aanwijzingen voor bouwhistorische waarde.

Oranje: bouwmassa's op percelen, die nog in sterke mate

overeenkomen met de percelen of (en vooral) de bouwmassa's van voor 1850 (met uitzondering van de bouwmassa's die na 1850 geheel zijn vernieuwd), zonder duidelijke aanwijzingen voor bouwhistorische waarde, maar die desondanks wel kansrijk zijn.

Geel: bouwmassa's op percelen, die nog in sterke mate overeenkomen met de percelen of (en vooral) de bouwmassa's van voor 1850, waarvan op grond van onderzoek duidelijk is dat zij geen bouwhistorische waarde bevatten. In het gebied buiten de singels kan het dan bijvoorbeeld gaan om recentelijk volledig vernieuwde / gereconstrueerde bouwsubstanties van oorspronkelijk historische objecten.

Groeikaart

De bouwhistorische verwachtingskaart is geen onveranderlijk eindproduct. Het is de bedoeling dat de kaart geregeld wordt aangepast op grond van nieuwe informatie. Zo kan de markering van panden met aanwijzingen voor waarden worden aangepast, wanneer na onderzoek wordt aangetoond dat waarden al dan niet aanwezig zijn.

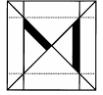
Welke structuren in beeld?

In principe is het gehele gemeentelijke grondgebied van Leiden geïnventariseerd op de aanwezigheid van bouwhistorische waarden. Daarbij zijn de volgende lintstructuren (uitvalswegen, waterwegen (rivieren, vaarten) met kades en dijken, andere wegenstructuren van voor 1850) bestudeerd:

Haagweg
Herenstraat
Hoge Morsweg

Hoge Rijndijk
Lage Rijndijk
Lammerschansweg
Maredijk
Rijndijk
Rijn- en Schiekade
Rijnsburgseweg
Utrechtse Jaagpad
Vlietweg
Vrouwenweg
Witte Rozenstraat

Voorts alle singels en incidenteel bewaarde objecten en complexen.

Relevante literatuur

Lammers-Keijsers, Y.M.L. (red), *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart*,
Leiden 2009.